

Pokrof

OOSTERSE CHRISTENEN, KERKEN EN CULTUREN

JAARGANG 62

NUMMER 4

SEPT-OKT 2015

- 3 Panorthodox Concilie in 2016**
– Paul Brenninkmeijer
- 5 Land in oorlogstijd**
– Klaus van der Grijp
- 9 Centrum Assumptionisten in Boekarest** – Michel Kubler
- 12 Meditatie: Kosmas van Maiuma**
– Leo van Leijsen
- 15 De Armeense ‘khachkar’**
– Dirk Neven

Khachkar
(Foto: D. Neven)

- 19 Protestants theoloog over ‘vergodelijking’** – Huub Vogelaar
- 22 Korte Berichten**
- 23 Byzantijnse Liturgie VIII: Proskomidie** – Paul Brenninkmeijer

Een hopelijk Panorthodox Concilie met orthodox Pinksteren 2016... Paul Brenninkmeijer peilt aan de hand van twee artikelen uit het tijdschrift *Religion & Gesellschaft* de kansen en verwachtingen. De in Oekraïne woonachtige ds Klaus van de Grijp kijkt terug op meer dan een jaar oorlog in Oekraïne. De Franse assumptionist Michel Kubler vertelt over het project van zijn congregatie in Boekarest, hoofdstad van Roemenië.

De meditatie gaat dit keer over de grote maar tamelijk onbekende hymnendichter Kosmas uit de 8^e eeuw, wiens gedachtenis elk jaar in oktober gevierd wordt. Ds Dirk Neven uit Utrecht schrijft over de khachkar, een wat exotisch Armeens woord, wat letterlijk gewoon ‘kruis-steen’ betekent en eenvoudig wordt uitgesproken als *gatsjkar*. Een boeiend verhaal over de beroemde grote opstaande stenen met basreliëfs en inscripties uit het christendom van Armenië – een verhaal dat hij opdeed gedurende twee recente reizen naar dat land. Heleen Zorgdragers lezing over de vergodelijking werpt vanuit een protestantse insteek een nieuw licht op deze oosterse idee – Huub Vogelaar vertelt waarom. Paul Brenninkmeijer eindigt met een korte blik op de ‘Dienst van de Voorbereiding’ van de Byzantijnse Goddelijke Liturgie.

Hopelijk ook dit keer voor u weer voldoende boeiende stof uit de wereld van de Oosterse christenen.

Leo van Leijsen,
redactiesecretaris

De illustraties op de omslag:

Voorzijde en achterzijde: De Drievuldigheidskathedraal in het Kremlin (= citadel) van de Noord-Russische stad Pskov aan de oever van de rivier de Pskova (Foto’s: archief P. Baars).

Pokrof verschijnt vijfmaal per jaar en is een uitgave van de Katholieke Vereniging voor Oecumene Athanasius en Willibrord

Redactie: Paul Baars, Paul Brenninkmeijer, Dolf Bruinsma, Geert van Dartel, Dolf Langerhuizen (hoofdredacteur), Leo van Leijsen (redactiesecretaris), Heleen Murre-van den Berg, Katja Tolstaja, Huub Vogelaar.

Administratie en redactiesecretariaat:
Pokrof, Emmaplein 19^D,
5211VZ 's-Hertogenbosch, tel: 073-7370026,
e-mail: secretariaat@oecumene.nl, website:
<http://www.oecumene.nl/Publicaties/Pokrof>
De auteurs zijn verantwoordelijk voor de

inhoud van hun bijdragen en geven niet de mening van de redactie weer. De redactie is verantwoordelijk voor titels en tussenkopjes alsook voor foto’s en hun ondertekeningen. Voor mogelijke onjuistheden in aankondigingen van liturgievieringen en evenementen kan de redactie niet aansprakelijk worden gesteld. De redactie behoudt zich het recht voor ingezonden reacties in te korten of niet te plaatsen.

Opzeggingen dienen vóór 1 december in 's-Hertogenbosch te geschieden, anders worden men verondersteld abonnee te blijven.

De abonnementsprijs is €20,
giro IBAN: NL 61 INGB 0005679145
(BIC: INGBNL2A) t.n.v. Tijdschrift Pokrof,
's-Hertogenbosch.

Opmaak: VANDARTEL, Oss
Drukwerk: Van Stiphout, Helmond.

Panorthodox Concilie (2016)

Hoop op vernieuwing en op oecumenische impuls

De orthodoxe primaten o.l.v. patriarch Bartholomeos bijeen in een voorbereidende vergadering van het komende Panorthodoxe Concilie (Foto: M. Manginas/megali-ekklisia.blogspot).

Lange aanloop

In maart 2014 besloten de gezamenlijke leiders van de autocefale orthodoxe kerken in Constantinopel tot het houden van een groot concilie in 2016. Dit was een grote verrassing. Want tientallen jaren werd er wel over gesproken, maar politieke tegenstellingen en interne spanningen maakten het tot een vrome wens.

De orthodoxe kerken staan voor grote uitdagingen. In de voorbije eeuwen leefden de orthodoxe kerken onder de repressie van de Osmaanse en daarna communistische overheersing. Dit belemmerde of vertraagde een open dialoog met de wereld rondom. De wereld werd steeds meer gesecculariseerd, de menselijke persoon werd meer gezien als een vrij subject, er ontstond het besef van mensenrechten en de natuurwetenschap en de antropologie deden ontdekkingen die grote vragen stelden aan en opriepen bij de gelovigen.

Sinds de val van het communisme doet een behoudende stroming binnen de Orthodoxie die zich in een nationalistische, antiwesterse houding verschanst, luid van zich horen. Maar de heropleving van het godsdienstig leven en van de theologiestudie heeft ook tot nieuwe inzichten geleid. Vragen rond de plaats van de vrouw in de Kerk en thema's rondom seksualiteit worden vaak op een verfrissende manier besproken. Tegenwoordig leidt dit echter ook tot interne orthodoxe tegenstellingen en tempert het de verwachtingen dat het komend concilie hier revolutionaire standpunten zal innemen. Op een 'aggiornamento', zoals paus Johannes XXIII de vernieuwende openheid van de kerk naar de moderne wereld bij het begin van het Tweede Vaticaans Concilie noemde, hoeft men niet te rekenen.

Ook zijn er intern-orthodoxe spanningen tussen de patriarchaten. Wat is de rol van het erepatriarchaat van Constantinopel tegenover het verlangen van Moskou – dat de meeste orthodoxen on-

Het grote Panorthodox Concilie van alle oosters-orthodoxe kerken zal in het jaar 2016 plaatsvinden. Reeds in zijn laatste nummer van 2014 besteedt het Duitstalige tijdschrift Religion & Gesellschaft in een viertal artikelen hier aandacht aan. Mogelijke onderwerpen en doelstellingen en thans levende verwachtingen worden er beschreven en dat heeft ook driekwart jaar later nog niets van zijn actualiteit verloren. Paul Brenninkmeijer bespreekt op grond van twee artikelen hieruit de belangrijkste zaken waar het komende Panorthodox Concilie voor zal komen te staan.

Naast thema's die de interne verhoudingen binnen de Orthodoxie betreffen, zal dit concilie ook aandacht besteden aan de vragen van de hedendaagse wereld, zoals milieuproblemen en globalisering. Hopelijk geeft het concilie ook een nieuwe impuls aan de oecumenische dialoog met de niet-orthodoxe kerken.

Deel van de iconostase van de Sint-Joriskerk in het Oecumenisch Patriarchaat te Istanbul.

der zich heeft – om de voornaamste plaats in te nemen? Daarbij komt nog de moeilijke situatie van oorlog in Oost-Oekraïne met de Russische dreiging. Het siert de leiders van de orthodoxe kerken dat ze desondanks tot dit gezamenlijk concilie besloten hebben. Een Panorthodox Concilie kan een tegenwicht bieden tegen de tendens van sommige orthodoxe kerken om zich eng nationalistisch te profileren.

Binnenkerkelijke regelingen

Zeker verwachten de kerkleiders dat het concilie zal leiden tot een opleving en spirituele vernieuwing van het kerkelijk leven. Tegelijk zijn er ook praktische en bestuursrechtelijke regelingen nodig, maar die mogen niet door een bureaucratische geest bezield worden. Men hoopt dat dit concilie “een getuigenis zal afleggen van onderlinge eenheid, en ook van verantwoordelijkheid en bekommernis tegenover de hedendaagse wereld”.

Hoe vindt het concilie het evenwicht tussen de krachten die aansturen op handhaving van de traditie, tegenover de stromingen die aandringen op vernieuwing? Hier dient onderscheid gemaakt te worden tussen Traditie met een hoofdletter en tradities en gebruiken die tijd- of plaatsgebonden zijn, zoals de Orthodoxie altijd al erkend heeft. De heilige Geest is niet alleen Trooster, maar ook Vernieuwer. Bij het probleem van de kalender staat het belang van de waarde van de traditie van de oude juliaanse kalender tegenover de rationaliteit van de astronomisch correcte gregoriaanse kalender. Een aantal autocefale orthodoxe kerken volgt voor de feestdagen

met vaste datum deze nieuwe kalender, andere (Rusland, Oekraïne, Servië) houden in alles vast aan de oude tijdrekening. Paus Franciscus heeft voorgesteld om als katholieke, orthodoxe en ook protestante christenen vanaf het jaar 2017 Pasen ieder jaar op dezelfde datum te vieren. Hij komt daarbij de orthodoxen tegemoet om bij de berekening van de paasdatum uit te gaan van de juliaanse kalender. Dit is wellicht een stimulans voor orthodoxen om zelf ook meer eenheid in de kerkelijke kalender te bevorderen.

Het leven van orthodoxen in heel diverse landen en culturen wereldwijd stelt ook vragen bij het vasten; in Indonesië (waar een kleine orthodoxe kerk bestaat, red.) kent men bijvoorbeeld geen kaas, een van de producten waarvan men zich dan onthoudt. Maar om hier niet slechts te vervallen in casuïstiek is ook voorgesteld om het vasten te verbinden met de sociale leer van de Kerk. Vasten betekent dan ook bekering van en stellingname tegen de om zich heen grijpende corruptie in landen als Rusland en Griekenland, en ook stellingname tegen de wapenhandel en aantasting van het leefmilieu. Wanneer is de traditie normatief, en wanneer is er sprake van bekrompen traditionalisme? Bij het nadenken over de traditie moet men de historische context waarin bepaalde gebruiken en afspraken tot stand kwamen in ogenschouw nemen. Tegelijk maakt het leven in een moderne wereld, met terrechte behoeften van het kerkvolk, vernieuwingen noodzakelijk. Een concilie is pas echt een concilie als ook leken (theologen) meespreken. En: zullen er voldoende vrouwen deelnemen aan de beraadslagingen?

Bestuurlijke problemen zijn er ook nog genoeg. Genoemd is al de vraag naar de rol van het priemaat van Constantinopel. Welke voorwaarden vereist voorts de erkenning van de autocefalie van regionale of nationale kerken? Hoe zit het met het naast elkaar bestaan van parallelle jurisdicties in de zogenaamde diasporalanden?

Orthodoxie, oecumene en ecologie

Hoewel de orthodoxe kerken al vele jaren deelnemen aan de oecumene, mist men een heldere visie over de status van de niet-orthodoxe kerken, anders dan enkel kettens of heretisch. Met deze laatste kwalificatie worden de Gaven van de heilige Geest bij niet-orthodoxe gesprekspartners niet opgemerkt. De opgave is om een kerkvisie te ontwikkelen waarbij men zich gezamenlijk met andere christenen ‘op weg’ weet naar de eenheid zoals Christus die bedoeld heeft. Natuurlijk blijven er spanningen tussen enerzijds de gehecht-

heid aan de eeuwenoude traditie en anderzijds nieuwe ontwikkelingen zoals de wijding van vrouwen en de erkenning van homoseksuele relaties in protestante kerken. Oecumenisch patriarch Bartholomeos I geeft een voorbeeld van oecumenische openheid die de tegenstellingen niet miskent, maar de overeenkomsten en gezamenlijke uitdagingen die er ook zijn volop benadrukt.

Meerdere oecumenisch ingestelde orthodoxen koesteren tevens de wens dat het Panorthodox Concilie de praktijk van de intercommunie zal regelen tussen alle orthodoxe kerken. In het algemeen bestaat er intercommunie tussen orthodoxe kerken. Het patriarchaat van Kiev wordt wel erkend door Constantinopel maar (nog) niet door Moskou. Als Moskou dit wel zou doen is ook intercommunie tussen deze orthodoxe kerken mogelijk. Sommigen koesteren ook de wens deze intercommunie uit te breiden tot de oriëntaals-orthodoxe kerken, zoals de Kopten en de Armeniërs.

Het is verder te hopen dat de grote zorg van deze patriarch voor het behoud van de schepping door het concilie wordt overgenomen, en men tot een pleidooi komt voor het behoedzaam en duurzaam omgaan met de door God geschonken rijkdommen van deze aarde.

Veel te bieden

Enzo Bianchi, de leider van de oecumenische gemeenschap in Bose (Noord-Italië), meent dat de Orthodoxie de moderne wereld veel te bieden heeft. Hij noemt de grote theologische en liturgi-

sche rijkdom die de gesecculariseerde mens opnieuw de zin voor het Mysterie met een diepe vrijheid en schoonheid kan doen ontdekken. Hij noemt de filmmaker Andrej Tarkovskij, de componist Arvo Pärt, de schrijver Alexander Solzje-nitsin, theologen als Olivier Clément en Johannes Zizioulas en de inspirerende vader Alexander Men'.

Of alle gekoesterde verwachtingen zullen uitkomen is de grote vraag. Definitieve oplossingen voor de vele problemen zijn niet te verwachten, maar bij een groot concilie komt wel de vitaliteit van de Kerk tot uitdrukking en bij de onderlinge dialoog waait zeker ook de creatieve heilige Geest. De katholiciteit van de Kerk (in het Slavisch wordt de Kerk als 'sobornaja' beschreven), wordt juist in een concilie gevierd als iets feestelijks.

De hoop op vernieuwing die het gehele kerkelijke leven doordringt mag niet worden opgegeven.

Paul Brenninkmeijer

De bespreking van het komende Panorthodox Concilie is gebaseerd op de twee volgende artikelen in: *Religion & Gesellschaft in Ost und West*, 11-12/2014:

1. Georgios Vlantis, 'Das Heilige und Grosse Konzil: Herausforderungen und Erwartungen', pg 15 - 17. Zie zijn volledig artikel op internet: https://g2w.eu/pdf/inhaltsverzeichnis/2014/RGOW_2014-11-12_15_17.pdf
2. Antoine Arjakovsky, 'Warum das Konzil der Orthodoxen Kirche wichtig ist', pp 24 - 27.

Oekraïne

Een land in oorlogstijd

Een jaar geleden schreef de theoloog en emeritus-predikant Klaus van der Grijp, een Nederlander woonachtig in de Oekraïense hoofdstad, in ons tijdschrift het artikel 'Oekraïne in oorlog. De rol van de kerken' (Pokrof 2014-4, pp 3-5). In deze tweede bijdrage van hem geeft hij zijn visie op de stand van zaken een jaar later.

Alle problemen komen hier tegelijk op ons af: de oorlog, de inzinkende economie, de strijd tegen de corruptie. Hoe de oorlog zal aflopen kan niemand voorspellen. Alle pogingen om tot een wapenstilstand te komen zijn tot nu toe mislukt. Rusland en de NAVO slaan steeds dreigender taal tegen elkaar uit. De bewapening aan Oekraïne's oostgrens en die in de landen die zich door Rusland bedreigd voelen, neemt massale vormen aan. Woorden zoals "kernkoppen" en "middellangeafstands-raketten", die al bijna uit ons Europese vocabulaire verdwenen waren, maken weer deel uit

van de patriottische retoriek. Alleen maar spierballenvertoon? Of bestaat er een kans dat het werkelijk faliekant misgaat?

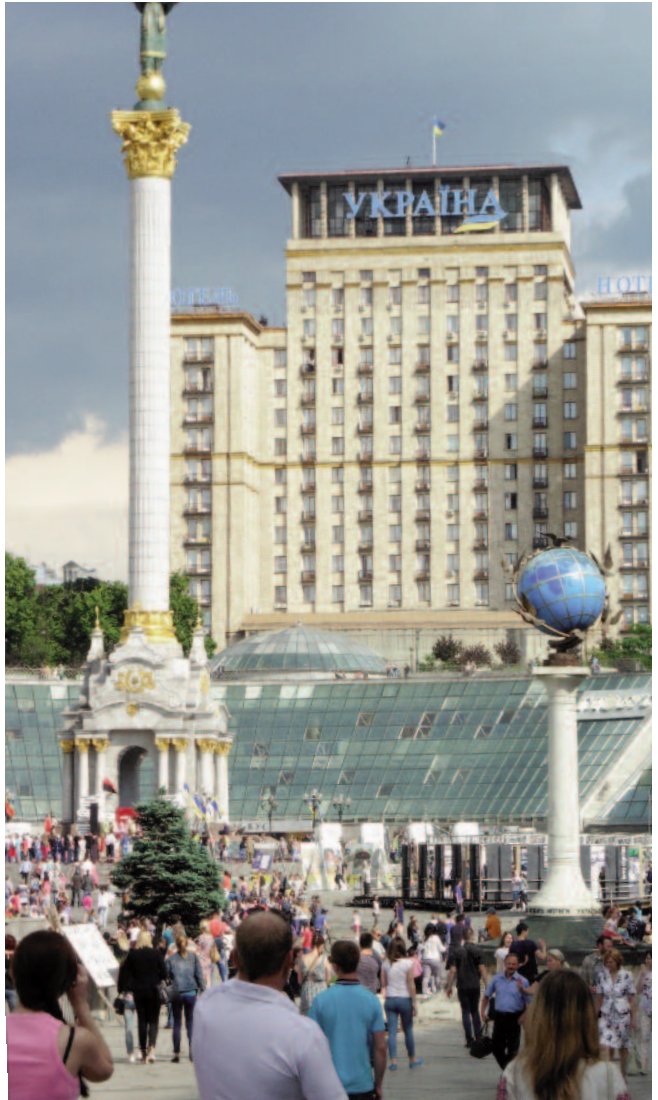
Veel vragen

Op het moment dat ik dit schrijf, in juni 2015, is alles volkomen onzeker. Vergelijkingen worden getrokken met vroegere internationale conflictsituaties. 'Weet je nog wel van Chamberlain en het Verdrag van München?' 'Weet je nog van het Molotov-Ribbentrop-pact?' 'Weet je nog van Tsjetsjenië, van Abchazië, van Zuid-Ossetië?'

Hier in Kiev hebben we alle reden tot ongerustheid. In de separatistische delen van het land, in Loegansk en Donetsk, lijdt de bevolking onder het volle gewicht van de oorlog. Waren ze werkelijk ooit zo Russischgezind als de propaganda ons wilde laten geloven? Voor velen is het langzamerhand om het even, of hun huis, hun school, hun fabriek door de separatisten of door de regeringstroepen gebombardeerd is; als die oorlog nu eindelijk maar eens ophield!

Interne verdeeldheid

Naast de ellende van de oorlog is de verdeeldheid van de bevolking een probleem op zichzelf. In de jaren sinds ze hun onafhankelijkheid verkregen hingen de Oekraïners als los zand aan elkaar. Het marxisme heeft als overkoepelende ideologie niet gewerkt. In plaats daarvan kwamen... *niet* de westerse idealen van democratie en mensenrechten, maar kwam er een graaicultuur waarmee enkelen zich konden profileren en waarin de meesten maar moesten zien hoe te overleven. Een hele generatie is in dat cultuurtje opgegroeid. De relatie tussen regering en volk was uiterst zwak. Men vertrouwde de machthebbers voor geen cent - en terecht niet. Nu de nood aan de man komt, hoe zou men van de Oekraïners een overtuigende, eensgezinde houding kunnen verwachten? Hoe zou hun in vele jaren opgebouwde overlevingskunst opeens kunnen afzien van al die trucjes, die samen als 'corruptie' worden aangeduid? Wat de bevolking er nu van merkt, is vooral dat de

Het roemruchte plein Maidan in Kiev, mei 2015
[Foto: A. Brenninkmeijer].

prijzen stijgen, terwijl de salarissen dalen en de werkeloosheid onrustbarende vormen aanneemt.

Gesteld dat er een regering aan de macht zou komen die én de oorlog tot een goed einde wil brengen, én de economie uit haar dal wil tillen, én bereid is van Oekraïne de rechtsstaat te maken die men hier nooit eerder gekend heeft - waar zou zo'n regering dan voor dat doel de betrouwbare, ervaren beleidvoerders vandaan moeten halen? Misschien wordt daarvoor wel de kunst gevraagd waarop baron von Münchhausen, de befaamde opschepper, immers zo prat ging: dat hij, door stevig aan zijn haren te

trekken, in staat was zichzelf met paard en al uit het moeras te tillen.

Onzekerheid troef

Hulp uit het buitenland, ja, zonder dat redden we het hier niet. In Loegansk en Donetsk hadden ze er zo vast op gerekend, dat Rusland hun een nieuwe toekomst zou bieden; misschien wel, dat ze straks een eigen regio binnen de Russische Federatie zouden worden. Of president Poetin dat ooit van plan is geweest, naar het model van de Krim? Momenteel lijkt het er op dat hij 'de hete aardappel' toch liever aan Kiev wil toeschuiven. Een in zichzelf verdeeld, onregeerbaar Oekraïne, waar Moskou naar geloven mee kan manipuleren – daar stuurt hij kennelijk op aan.

Hulp vanuit het Westen, ja, natuurlijk. Was niet de Maidanopstand ontstaan op het moment dat een vrijhandelsovereenkomst met de Europese Unie geboycot werd? Na de omverwerping van het oude regime was het logisch, dat het Westen op deze hulproep zou ingaan. Maar dat gebeurde wel met de nodige terughoudendheid, om de Russen niet nodeloos tegen de schenen te schoppen. President Poetin speelt een rol alsof Rusland door het Westen al vele jaren gekleineerd is. Daarom heeft de Europese Unie, met name Angela Merkel en François Hollande, ook lang haar best gedaan om Poetin te kalmeren en hem te brengen tot wat voor hén redelijkheid zou betekenen.

In de Verenigde Staten en in Canada heeft men het eerst begrepen dat deze aanpak niet werkt. President Poetin moet begrijpen dat er met de NAVO niet te spotten valt. Voor vele Oekraïners is deze militaire versterking zoveel als een hart onder de riem. Maar wij begrijpen ook de gevaren van zulk confronterend gedrag, dat maar al te gemakkelijk uit de hand kan lopen. Wat ergens in Oekraïne begonnen is, zou zomaar kunnen uitdijen tot een conflict van wereldformaat. Angst en onzekerheid dus.

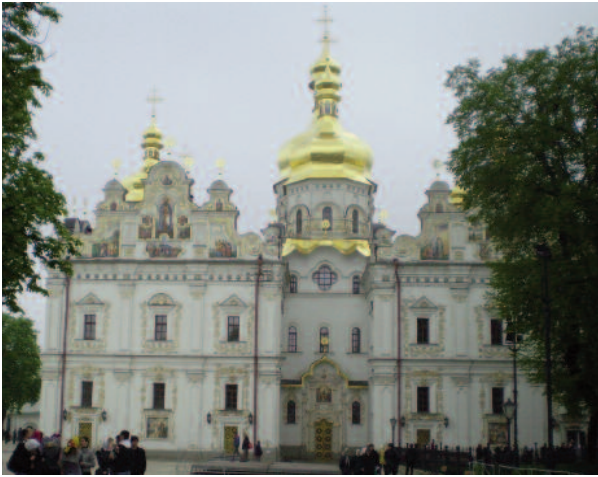
De kerken

Nood leert bidden. Het geloof in God speelt in Oekraïne ook na zeventig jaren van staatsatheïsme nog een grote rol – meer dan in de meeste westerse

landen. En dus kijken we vol verwachting naar de kerken. We leven hier in een land met een lange orthodoxe traditie. Maar in de Orthodoxe Kerk van Oekraïne, die, met een metropoliet in Kiev, onder het patriarchaat van Moskou ressorteert, kwam een breuk, toen in 1989, kort voor het uiteenvallen van de Sovjet-Unie, een van Moskou onafhankelijk patriarchaat van Kiev werd uitgeroepen. Dat dit patriarchaat naar de regels van het canoniek recht (= kerkelijk recht, red.) geen erkenning vond, verhinderde niet dat volgens een telling van 2010 al 21,8% van de Oekraïense bevolking zich tot dit patriarchaat rekende. Maar terwijl het tot die tijd duidelijk was dat het Moskouse patriarchaat in Oekraïne alleen het kerkelijk oppergezag vertegenwoordigde en zich niet met politieke zaken inliet, begon die onderscheiding in oorlogstijd te vervagen. Daar kwam nog bij dat de huidige patriarch van Moskou evenals zijn plaatsvervanger in Kiev (de metropoliet van Kiev en geheel Oekraïne, primate van de autonome onder Moskou ressorterende Oekraïens-orthodoxe Kerk, red.) een aantal uitspraken gedaan heeft die de Kiev-gezinde Oekraïners tegen de haren instrijken. De doorsnee-gelovige, voor wie kerkrechtelijke zaken niet zo belangrijk zijn, is nu al gauw geneigd om zich dan maar tot het Kievse patriarchaat te rekenen. Hoevelen die keuze werkelijk gemaakt hebben is moeilijk na te gaan, omdat de orthodoxe kerken geen individuele registratie kennen. Het zijn gewoonlijk de parochies die de keuze van hun priester volgen. We zijn er vermoedelijk niet ver naast als we aannemen dat

Op de markt worden iconen verkocht tussen andere afbeeldingen [Foto: A. Brenninkmeijer].

Het beroemde Holenklooster in Kiev
(Foto: A. Brenninkmeijer).

de verdeling tussen de beide patriarchaten nu ongeveer 50/50 is.

Naast deze orthodoxe kerken is er ook de zogenaamde Grieks-katholieke Kerk, de *geünieerden*, wier oorsprong teruggaat tot de tijd dat het westelijk deel van Oekraïne sterk onder Poolse invloed stond. Het was een poging om het gezag van Rome, inclusief de rooms-katholieke geloofsleer, bevestigd te krijgen in combinatie met een op de Orthodoxie geïnspireerde liturgie en kerkorde. Ten tijde van Stalin werd deze kerk vervolgd en weken velen uit naar het Westen. Na de val van de Sovjet-Unie wisten de Grieks-katholieken vooral in het Westen van de Oekraïne hun plaats te hervinden, met een *Katholieke Universiteit* in Lviv en een *groot-aartsbisschop* in Kiev.

Begin Oekraïense oecumene?

In tegenstelling tot de dubbelzinnige houding van het Moskouse patriarchaat hebben zowel de gelovigen van het Kievse patriarchaat als de Grieks-katholieken hun uiterste best gedaan om zich in de protestbeweging op de Maidan als voorvechters van de Oekraïense zaak te profileren, hetgeen hun vele sympathisanten verschaftte. Ook protestantse kerken engageerden zich. In de kritieke situatie van die dagen vervaagden de grenzen tussen de kerkgenootschappen: in een en dezelfde tent op de Maidan werd over en weer gebeden, pastorale hulp verleend en kregen gewonden de eerst noodzakelijke opvang. Hulpgoederen, van de kerken afkomstig, werden aan allen die het nodig hadden verstrekt.

Is dit het begin van een Oekraïense 'oecume-

ne'? Dat moet nog blijken, maar de muren zijn hoog. Er bestaat een 'Al-Oekraïense Raad van Kerken en Religieuze Organisaties', die tijdens en kort na de Maidanopstand opmerkelijke uitspraken heeft gedaan. Maar met oecumene heeft deze raad weinig van doen. Hij is indertijd opgericht door president Koetsjma, die graag al wat religie was onder één dak wilde hebben. Ook islamitische en joodse organisaties horen erbij, en wat de christelijke betreft: de grote kerken doen moeite om het toetreden van de kleinere te bemoeilijken – die zouden het alleen maar lastiger maken. In de oecumenische raden elders ter wereld, ook

in de Wereldraad van Kerken, gaat men daar heel anders mee om en worden ook andere doelstellingen nagestreefd.

Nuchter oordeelsvermogen gewenst

Dat de Oekraïense kerken in de oorlogssituatie een duidelijke plaats zoeken in het maatschappelijk leven is zeker toe te juichen. Een gevaar is, dat ze zich te snel en te radicaal met één standpunt identificeren; dat ze een bepaalde politieke opvatting sacraliseren. Onder het patriarchaat van Moskou bestaat de neiging de gelovigen op te roepen tot absolute trouw en toewijding aan 'Moedertje Rusland', waaronder dan uiteindelijk ook heel de Oekraïne verstaan wordt. De Grieks-katholieke Kerk heeft de manifestanten die op de Maidan door scherpschutters zijn gefusilleerd, volgens haar eigen normen tot martelaren voor een heilige zaak gemaakt. 'Het Hemelse Honderdtal' worden ze genoemd. Met een theologische zwaai wordt een groep willekeurige slachtoffers, die echt niet allemaal christen waren en van wie sommige misschien net toevallig op de verkeerde plaats stonden toen er geschoten werd, tot de altaren verheven. Een beetje meer nuchterheid en oordeel des ondersheids zou te wensen zijn.

Bepaalde straten of pleinen krijgen nu meteen al een naamsverandering en worden naar 'helden van de Maidan' genoemd. Sinds 1917 hebben we iets dergelijks al zo vaak zien gebeuren. Hoe het hier nu verder gaat is helemaal onzeker. Nog even, dan volgt er weer een politieke omslag, en dan moet je al die naambordjes weer verwisselen...

Klaus van der Grijp

Centrum H.H. Petrus en Andreas in Boekarest

Een opdracht voor de eenheid van christenen

Gebouw van Petrus- en Andreascentrum te Boekarest, Roemenië.

Deze ‘Opdracht voor het Oosten’ aan de assumptionisten, die in 1862 begon en zich uitbreidde naar Jeruzalem en Moskou, laat nu nog een aantal fraaie juwelen na, met name op het gebied van onderwijs en liefdadigheid, en – niet te vergeten – op dat van het pastorale werk. Een van haar meest oorspronkelijke rijkdommen was het Instituut voor Byzantijnse Studies, eind 19^e eeuw opgericht door pater Louis Petit, en daarna overgebracht naar Boekarest, waar het onder leiding stond van pater Vitalien Laurent. Het werk van deze kleine groep erudiete religieuzen is nu nog gezaghebbend, zowel door hun publicaties (het beroemde *Echos d’Orient*) als door de uitgaven van

oude seculiere en godsdienstige documenten, waaronder de vermaarde *Regestes* van het patriarchaat van Constantinopel. Dit avontuur zou worden voortgezet in Parijs, nadat het team assumptionisten dat het *Institut francais d’études byzantines* (IFEB – het ‘Franse Instituut voor Byzantijnse Studiën’) vormde, eind 1948 door het nieuwe communistische bewind Roemenië werd uitgezet. Het grote rode gebouw dat de assumptionisten hadden laten neerzetten in het centrum van de Roemeense hoofdstad en dat grensde aan de Franse ambassade, werd geconfisqueerd; er kwam een polikliniek. De ambassade redde de gespecialiseerde bibliotheek, die nu is ondergebracht in het Institut Catholique te Parijs.

Renovatie en heroprichting

In 2006 gaf de Roemeense regering het indrukwekkende gebouw terug aan de assumptionisten. Deze begonnen met de renovatie, om zo het gebouw weer ten dienste te stellen aan de oorspronkelijke roeping: de dialoog tussen de ‘twee longen’ van het christendom, die van het Oosten en die van het Westen – om elkaar beter

De katholieke religieuze congregatie van de Augustijnen van Maria Tenhemelopneming (Assumptie) ofwel assumptionisten (afkorting: A.A., red.), werd in het midden van de 19^e eeuw gesticht in Frankrijk. Ze is nu precies honderd jaar actief in Nederland. De assumptionisten tellen binnen hun apostolaat verschillende ‘specialismen’, waaronder een buitengewone aandacht voor de eenheid der christenen. Deze aandacht betrof allereerst de protestanten. Pater Emmanuel d’Alzon (1810-1880), de stichter van de congregatie, zelf immers afkomstig uit de Cevennen, een Zuid-Franse streek waar veel hugenoten waren. Echter, als gevolg van een oproep van paus Pius IX voor Bulgarije vertrokken al spoedig steeds meer assumptionisten naar het Oosten, om te werken aan de toenadering tot de Orthodoxen.

P. Michel Kubler van Petrus-en-Andreascentrum in Boekarest.

te leren kennen, te waarderen en zelfs van elkaar te houden, om dan misschien eens hun volledige eenheid te hervinden. Zo kon het huis in september 2010 zijn deuren weer openen, bezield door een internationale gemeenschap van religieuzen, onder wie twee jonge Roemenen.

Zij die deze plek weer tot leven hebben gebracht en er nu de leiding hebben, lijken erg weinig op hun voorgangers. Sinds hun vertrek 60 jaar geleden beschikt de congregatie jammer genoeg niet meer over religieuzen die zich op Byzantijnse studies toeleggen en in staat zijn de fakkel over te dragen van gespecialiseerd wetenschappelijk onderzoek dat die naam waardig is. Ook al hebben we iemand die zich bezighoudt met onderzoek en onderwijs op het gebied van de patristiek, en een expert in oecumenische vraagstukken, het profiel van de eerbiedwaardige paters Petit en Laurent dat de Roemeense intelligentsia vijf jaar geleden terugverwachtte, is er niet meer.

Wat het Centrum nu doet

Als ze zich niet meer bezighouden met oude manuscripten en publicaties op dat terrein, wat doen de assumptionisten dan nu, in dat huis in Boekarest, dat nu 'Centrum H.H. Petrus en Andreas' heet? Ze laten zich inspireren door dat dubbele patroonschap van de twee broers, naar den bloede en in het apostelambt, de één vader

van de Romeinse, de ander van de Byzantijnse kerk (met inbegrip van Roemenië, waar de plaatselijke traditie wil dat Andreas er zijn levenseinde vond), die geroepen zijn om tot elkaar te komen. Dat beeldt ook de icoon uit die het Centrum door een Roemeense kunstenaar heeft laten schilderen, naar het Athonitisch model van de icoon die 50 jaar geleden door patriarch Athenagoras werd aangeboden aan paus Paulus VI ter herinnering aan hun historische ontmoeting in Jeruzalem in 1964: waar de twee gescheiden broeders, de leider Petrus én Andreas de Eerstgeroepene, elkaar weer ontmoeten.

De huidige activiteiten van het Centrum zijn van drieërlei orde:

A. Een gespecialiseerde bibliotheek, voor byzantinologie, maar ook voor Latijnse en oosterse theologie, alsmede patrologie en geschiedenis. Ze bestaat uit 25.000 boeken, die studenten en wetenschappers van allerlei confessies en overal vandaan directe toegang geven tot bronnen die elders in Boekarest weinig beschikbaar zijn, in het bijzonder tot werken uit het Westen. Samengesteld uit verschillende fondsen van de assumptionisten (het voormalig filiaal van het IFEB in Athene, het generalaat in Rome, giften van het Instituut voor Oosters Christendom [IVOC] in Nijmegen), vormt de bibliotheek een voorraad die door specialisten zeer wordt gewaardeerd.

B. Een studentenhuus, waar studenten voor een jaar een kamer huren, maar ook een plek vinden voor werk en ontmoeting die zijns gelijke in de hoofdstad niet kent. Er zijn ongeveer twaalf studenten, de ene helft is orthodox, de andere helft katholiek. De regels voorzien in een gemeenschappelijk avondgebed (zonder confessioneel model) en tweemaandelijks bijeenkomsten voor uitwisseling en christelijke bezinning. De inzet van deze ontvangstruimte, die veel eisen stelt aan deze jongeren, maar waar ze, zelfs op deze bescheiden schaal, ook veel voor terugkrijgen, is een betere wederzijdse kennis van christenen van verschillende confessies, door deze 'oecumene van het dagelijks leven'.

CENTRUL SFINTII PETRU SI ANDREI

CA TOTI SA FIE UNA PENTRU CA LUMEA SA CREADA

Logo van Petrus- en Andreascentrum, "dat allen één zijn, opdat de wereld moge geloven" (naar Joh 17:21).

C. Een programma van conferenties, debatten, overleg en onderwijs brengt twee keer per jaar een gevarieerd publiek bij elkaar: diocesane geestelijken, religieuzen en leken, van allerlei kerkelijke gezindten. In dit programma lopen twee richtingen parallel: de ene gaat over vraagstukken van kerk en samenleving, de andere over onderwerpen uit de patristiek en de geschiedenis van het christendom. De sprekers die we uitnodigen zijn voor het merendeel Roemeens, maar er komen ook specialisten uit andere landen: uit Frankrijk, en ook uit Nederland (zoals prof. Herman Teule, de vroegere directeur van het IVOC, die studiedagen verzorgde over het oosters christendom), uit Italië en uit Griekenland. Het publiek bestaat uit een vaste kern, vermeerderd met personen die zich interesseren voor het thema van de dag, en schommelt tussen de 30 en 150 personen, naargelang de onderwerpen. Traditioneel wordt elk jaarprogramma ingeluid met een meer prestigieuze bijeenkomst met internationaal gerenommeerde sprekers, zoals broeder Aloïs uit Taizé, Jean-Luc Marion, Horia Patapievicii en Julia Kristeva.

Het publiek van het Centrum

Zeker, het publiek van het Centrum H.H. Petrus en Andreas, komt steeds meer van buiten de muren, maar zijn samenstelling is moeilijk te beoordelen. De activiteitenbegeleiders worden aangezocht voor allerlei openbare lezingen, voor universiteiten en media, en de boeken die we hier ter plekke zijn gaan uitgeven, krijgen een zekere weerklank, zowel in de wetenschap als op populariserend gebied. Vooral de heropening van het huis van de assumptionisten in Boekarest heeft meteen al veel interesse gewekt, die sindsdien nog niet is gelogenstraft, ook al komt er gaandeweg enige kritiek los: het type oecumene dat het huis wil bevorderen, schijnt niet door iedereen te worden gedeeld. Hoewel er een duidelijke belangstelling is voor het Centrum, was de hoop op een terugkomst van het prestigieuze instituut voor byzantinologie van vóór het communisme al gauw vervlogen. Die gouden tijd is voorbij en iedereen heeft er al zijn spijt over uitgesproken. Voortaan gaat het bij dit huis om een nieuwe oriëntatie die door de assumptionisten is in-

gezet - in die mate dat het algemeen kapittel (= wereldwijde vergadering van een kloosterorde of congregatie, om de zoveel jaar gehouden, *red.*) van 2011 het Centrum heeft erkend als een 'mobiliserend werk' voor de heel de congregatie. Het kapittel heeft aan het Centrum de opdracht toevertrouwd om de historische zorg te bevorderen van de assumptionisten ten gunste van de oecumene, in het bijzonder met de Orthodoxie. Het algemeen kapittel heeft zich eraan verbonden de middelen daartoe te verschaffen, inclusief die op het personele vlak. Zo is de groep religieuzen in Boekarest verrijkt met een Congolese confrater, die deze zomer een master theologie heeft afgesloten aan de Universiteit van Boekarest: een 'novum' in de geschiedenis van deze faculteit, die onder de hoge verantwoordelijkheid valt van de orthodoxe patriarch van Roemenië zelf!

Toenadering

Dat een Afrikaanse assumptionist zich op orthodox terrein begeeft, is in onze ogen een welsprekend voorbeeld van de belangrijkste inzet van het Centrum: een toenadering bewerkstelligen tussen de christenen van het Oosten en het Westen, zowel door bezinning als door actie, om te beginnen met een broederlijk samenzijn. De banden die nu op die manier worden gesmeed, vormen de basis voor een wederzijds vertrouwen, een basis die, alleen daardoor, de Eenheid van morgen mogelijk zal maken - "als God het wil, en met de middelen die Hij zal willen", om het gebed van abbé Paul Couturier aan te halen. Oecumenisch patriarch Bartholomeos I van Constantinopel zei het niet anders toen hij ons schreef, bij de 150e verjaardag van de *Mission d'Orient* (lett. missie van het oosten) van de assumptionisten: "Door elkaar te ontmoeten weven wij onvervreemdbaar de banden van liefde en waarheid, waardoor we op een dag, naar we hopen, elkaar naderend, ons kunnen verenigen."

Michel Kubler A.A.

Pater Michel Kubler, assumptionist uit Frankrijk, is directeur van het Centrum H.H. Petrus en Andreas in Boekarest.

(Vertaling: Dolf Bruinsma)

Sint-Kosmas van Maiuma

Een heilige dichter

Eigentijds fresco van de H. Kosmas, bisschop van Maiuma, in het Roemeense orthodoxe klooster Pângărați in Neamț, landsdeel Moldavië (Bron foto: dositeea.blogspot.nl).

Jaren geleden bezocht ik in Istanbul de zogeheten Kariye Camii, de Kariye Moskee. In het stadsgedeelte Edirnekapi, een – aan het straatbeeld af te lezen – tamelijk fundamentalistisch-islamitische volkswijk van Turkije's grootste stad. Istanbul is het oude Constantinopel, en van Kariye Camii is de oude naam: Chora-kerk. Gesticht als kerk begin 5^e eeuw, sindsdien een paar keer herbouwd; moskee vanaf 1510, na de Turkse verovering van Constantinopel in 1453, en sinds ergens in de 20^e eeuw een museum. Zo onderging deze kerk hetzelfde lot als haar grotere zusje, de Aya Sofia: kerk; moskee; museum!

Prachtige laat-Byzantijnse fresco's en mozaïeken heeft de Chora-kerk. Met een haast oogverblindende verfijning. Stammend van rond 1300. (Politiek gezien, als staat, was Byzantium toen feitelijk al kapot, cultureel maakte het

echter een hoogtepunt door; we spreken over de zogeheten 'Paleologische renaissance', naar de toen heersende Byzantijnse keizerdynastie.)

In die Chora-kerk kom ik plots in een zijkapel, het *parekklesion*. Ik zie tot mijn aangename verrassing boven in de vier pendentieven¹ van de koepel fresco's van vier Byzantijnse hymnografen: Johannes van Damascus, Jozef de Hymnograaf, Theofanes van Jeruzalem en *last but not least* Kosmas van Maiuma.

| Kosmas van Maiuma op het rechtse koepelpendentief van de Chora-kerk in Istanbul.

Zij waren allemaal Syriër of Palestijn van geboorte en allen monnik van het Mar Sabba-klooster bij Jeruzalem. Ooit stonden zij, samen met Andreas van Kreta (bisschop daar, maar eveneens afkomstig uit Syrië), aan de wieg van de zogeheten *canon*, een nieuwe liedvorm in de 8^e eeuw. In de Byzantijnse liturgie is de canon een specifiek zangstuk, bestaande uit vele hymnen. Basis van deze canon is een reeks van – zeg maar – 'psalmen' uit de Bijbel die niet in het Boek der Psalmen staan. Een voorbeeld is het Lied van Hanna uit 1 Samuel. In de katholieke traditie worden ze kantiëken genoemd. Rond die Bijbelse kantiëken hebben deze Byzantijnse hymnendichters uit het Syrisch-Palestijnse gebied ooit nieuwe kerkliederen in het Grieks geschreven, die op een grote populariteit kunnen bogen tot de dag van vandaag.

Van hen 'kende' ik Johannes van Damascus het beste; ik hoorde tenslotte al jaren tot de Byzantijns-katholieke Johannes van Damascusgemeenschap in Den Bosch. De andere drie kende ik uit de liturgieboeken uit Den Haag van de Nederlandse Orthodoxe Kerk, als ik eens een metten of vespers meemaakte in Sint-Hubert in het Sint-Eliaskloostertje van wijlen vader Pachom. Ik had dan boven de aaneengeregen hymnen nogal eens omschrijvingen zoals 'door Josef', 'van Theophaan', 'van de monnik Joannes' én 'Triodion van Kosmas' zien staan. En nu zag ik die grote hymnografen visueel vereeuwigd onder aan de koepel boven mij.

Van hen 'kende' ik Johannes van Damascus het beste; ik hoorde tenslotte al jaren tot de Byzantijns-katholieke Johannes van Damascusgemeenschap in Den Bosch. De andere drie kende ik uit de liturgieboeken uit Den Haag van de Nederlandse Orthodoxe Kerk, als ik eens een metten of vespers meemaakte in Sint-Hubert in het Sint-Eliaskloostertje van wijlen vader Pachom. Ik had dan boven de aaneengeregen hymnen nogal eens omschrijvingen zoals 'door Josef', 'van Theophaan', 'van de monnik Joannes' én 'Triodion van Kosmas' zien staan. En nu zag ik die grote hymnografen visueel vereeuwigd onder aan de koepel boven mij.

Dichters als heiligen! Dat heb ik altijd grandioos gevonden aan het oosterse christendom, vooral dat van het Syrisch-Palestijns-Mesopotamische gebied. Twee grote cultuur- én kerktalen, Grieks en Aramees, troffen daar elkaar ooit in een vruchtbare ontmoeting en deden dichtaders ontspringen. Velen onder de heiligen uit die wijde regio waren er mee begiftigd – ras-poëten: Efreem de Syriër, Romanos de Melode, Narsai, Jakobus van Saroeg, Balai, Andreas van Kreta... en vele anderen, onder wie de vier boven genoemde.

Een van de afgebeelde hymnografen in de Chora-kerk is zoals gezegd Kosmas van Maiuma, ook wel Kosmas van Jeruzalem. In die laatste stad zou hij zijn geboren. Hij leefde in de achtste eeuw. Hij werd later bisschop van Maiuma, de belangrijke havenstad van Gaza. Kosmas zou een pleegbroer geweest zijn van Johannes van Damascus, hoogstwaarschijnlijk een legende. Hij is een heilige van de Oosters-orthodoxe kerk. (Feestdag: 12 oktober, bv. in Roemenië en Servië, of soms ook wel 14 oktober, m.n. in Griekenland en Rusland, welke laatste datum ook in de Rooms-katholieke Kerk zijn heiligendag is.)

Verder weten we niet zo heel veel van Kosmas van Maiuma. Eigenlijk hebben we alleen zijn hymnen. Die spreken voor zichzelf. Hij had het grote vermogen Gods heilsmysterie in Christus met beeldende taal te verwoorden. Te verdichten. Te verklanken. Reden genoeg om in de liturgie ook op hemzelf de loftrumpet te steken: zie hieronder het

¹ Een pendentief, in het Nederlands ook wel 'boldriehoek', 'hoekzwik' of '(holle) gewelfzwik' 'geheten, is het meer of minder driehoekige overgangstuk tussen een koepelgewelf en de hoek van de steunmuur.

troparion en kondakion van zijn feest. We laten daar enkele fragmenten uit de diensten van H. Donderdag (Witte Donderdag) aan vooraf gaan, die zo treffend Gods nederigheid in Jezus Christus uitdrukken, die goddelijke toena-dering die we niet alleen op die donderdag, maar ook door het jaar heen telkens weer vieren in de Maaltijd van de Heer.

Leo van Leijzen

Kosmas' hymnen van H. Donderdag

Toen Christus zijn vrienden inwijdde in de Mysteryën,
maakte Hij, de ware Wijsheid van God, de tafel klaar om de zielen te voeden;
Hij mengde voor de gelovigen de beker der onsterfelijkheid.

Laten wij Hem van harte naderen en uitroepen:
'Op grootse wijze hebt U uzelf verheerlijkt, o Christus onze God'.

Ofschoon Heer en Schepper van alles, o God, die van lijden vrij bent,
werd U arm en verenigde U zo het geschapene met Uzelf.
Als het Paasofferlam hebt U uzelf geschonken aan hen
voor wie U wilde sterven, met de woorden:
'Eet mijn Lichaam en je zult worden gesterkt in geloof'.

Hij die de meren, bronnen en zeeën schiep,
onderwees ons in weergaloze deemoed:
Hij omgordde Zichzelf met een handdoek
en waste de voeten van zijn leerlingen.
Zo vernederde Hij Zichzelf in de overvloed van zijn compassie
en verhoogde Hij óns vanuit de diepten der zonde,
Hij die alleen menslievend is.

De Wijsheid Gods, die de ontembare bovenste wateren in de lucht bedwingt,
die de diepten beteugelt en die de zee tegenhoudt,
giet water in een wasbekken.
De Meester wast de voeten van dienaren!

De Meester laat aan zijn leerlingen zien wat nederigheid is.
Hij die de hemel in wolken hult, en de ademtocht van elk levend wezen in handen houdt,
doet een handdoek om zijn middel en knielt neer
om de voeten van dienaren te wassen.

Hymnen op het feest van de H. Kosmas van Maiuma

Ofschoon in het vlees, bootste u vol ijver de hemelse koren na.
Al levend op aarde, componeerde u hymnen voor God in den hoge.
Als een harp van heilige wijsheid en met een verstand dat was verlicht,
zong u hymnen tot God het Woord.
O goddelijk geïnspireerde Kosmas, met hymnen prijzen wij u.

Gesierd met deugden, gezegende Kosmas, en geïnspireerd door God,
werd u een waar sieraad voor Christus' Kerk.
Met gewijde hymnen hebt u, vader, de Kerk getooid.
Wees onze voorspraak bij God,
dat Hij ons mag bevrijden uit de valstrikken van de vijand,
terwijl wij u toeroepen:
'Verheug u, heilige en gezegende vader.'

De 'khachkar'

Een in steen gebeeldhouwde theologie

Een van de meest eigenaardige fenomenen van Armenië is de khachkar, de veelvuldig het landschap sierende 'kruissteen'. Khachkars zijn massieve, in steen uitgehouwen kruizen tegen een achtergrond van vegetatieve en/of geometrische vormen. Ze zijn doorgaans 1,5 tot 3 meter in hoogte en 0,5 tot 1 meter in breedte. Je kunt ze in het Armeense hoogland overal tegenkomen: op kruispunten, bij beekjes, rivieren, bruggen, in oude nederzettingen en kloosters, en niet te vergeten op begraafplaatsen. Ook zijn ze te vinden in streken die door de Armeense handelslieden zijn bereisd, of waar Armeniërs in tijden van nood hun toevlucht zochten: Georgië, Azerbeidzjan, de noordelijke Kaukasus, de Krim, Moldavië en de Karpaten. Ds Dirk Neven, die in mei j.l. met mensen uit zijn Protestantse Gemeente Nicolaïkerk te Utrecht een reis door christelijk Armenië maakte, vertelt over de 'kruissteen' en waar hij deze onderweg zoal tegenkwam.

Armeense kruissteen (khachkar) (Foto: D. Neven).

Wat mij aan deze kruisstenen boeit is het gegeven dat je er een *miniaturtheologie in steen* in kunt ontwaren. De herkomst van de *khachkar* is verbonden met de gebeurtenissen in Armenië vanaf 301 n. Chr. toen het christendom verwoede pogingen deed om voet aan de grond te krijgen. De *khachkar* bleek (na een tamelijk langdurig aarzelend begin) een effectief communicatie-, zo je wil, propagandamiddel.

Oude beeldtraditie verchristelijkt

Na zijn doop en belijdenis van het christelijk geloof geeft koning Tiridates van Armenië zijn troepen opdracht alle heidense heiligdommen in het koninkrijk te verwoesten. Kruizen moesten voortaan de ruïnes hiervan sieren, als over-

winningssteken van het nieuwe geloof, en als stille hint naar de bevolking om haar oude en gekoesterde praktijken af te zweren. Je voelt het al: dit ging niet werken. De *hearts and minds* van de mensen waren immers nog bij de oude religie.

Vanaf de vroege vijfde eeuw pakt de Armeense kerk het van lieverlee anders aan. De boodschap werd in grote vierkante, rechtopstaande gedenkstenen gekerfd, die oudere (Armeense) beschavingen hadden benut om kond te doen van militaire overwinningen, grote daden van overwinnaars en legenden. Nu werd de christelijke stèle gebruikt om Bijbelse verhalen en personages te illustreren. Of andere verhalen, zoals de dramatische bekering van Armenië tot het christendom (waarin de nog onbekeerde

koning optreedt als beer). Of legenden van prinsen en feodale families die het nieuwe geloof omarmen. Deze visuele beelden in steen hebben voor de ongeleerde bevolking de rol die boeken hebben voor de (dan nog geringe) geleerde bevolking.

De kracht van het Kruis? Alles leuk en aardig, maar hoe nu het volk het christelijke kerngegeven van de verlossing door het kruis van de Heer overgebracht? De priesters bezaten een elementaire psychologische kennis van hun volk. Zij realiseerden zich dat nieuwe gelovigen niet warm zouden lopen voor het beeld van een god die gemarteld wordt op een kruis. Wat dit aangaat is er vandaag niets nieuws onder de zon. Zij zagen daarom wijselijk af van afbeeldingen van de kruisiging op de gedenkstenen.

Dat wil zeggen: tot vele eeuwen later. Om vast vooruit te lopen: het beeld van Christus aan het kruis schijnt voor het eerst in de Armeense kunst zijn opwachting te hebben gemaakt in elfde-eeuwse miniatures, en dertiende-eeuwse kruisstenen, de ons bekende khachkars. In de vroegchristelijke periode daarvoor bedreef men een beeldtheologie via een 'omweg': in plaats van de kruisiging waren er andere 'plaatsvervangende' topics, zoals de veel voorkomende scène van Abraham die een lam offert (in plaats van zijn zoon Izaäk).

Vanaf de bekeringsperiode was er in Armenië het eenvoudige, houten en onversierde kruis, als fundamenteel symbool van het christelijk geloof. Maar dat was te abstract om de verlossende betekenis van Christus' dood en opstanding over te brengen aan de nieuwe gelovigen. Velen stonden compleet onverschillig tegenover het kruis, zoals blijkt uit het verhaal van Nune (ofwel Sint-Nino, een begeleidster van de Armeense heilige Hripsime en zelf de vrouwelijke apostel van Georgië), die een kruis oprichtte in Georgië:

«Toen de mensen de heuvel beklommen, en zagen dat het gemaakt was van onbewerkt hout, door onvakkundige handen, bespotten velen van hen het kruis, zeggend dat hun bossen vol stonden met zulk hout, en gingen weg.»

Oude symbolen en verhalen verbeeld

Na verloop van tijd vond de Kerk een manier om het volk bij het kruis te brengen. Wij zouden dat eenvoudig aan kunnen duiden met de term 'doop'. Bekende symbolen van de Armeense cultuur werden in het nieuwe wereldbeeld op-

genomen, als het ware christelijk 'gedoopt'. Priesters beginnen van het kruis te spreken als een 'al-dragende boom', waarin heel de aarde beschutting vindt. Of het kruis als een wijnpers, waarop goddelijke druiven werden geperst tot de wijn van de Eucharistie.

En ambachtslieden gingen deze taferelen in steen uithouwen, zoals verluchtigers ze gingen schilderen als illustraties van de Evangelieboeken, de befaamde Armeense miniatures. En parallel aan oude legenden waarin relieken grootse daden verrichten alvorens hun toevlucht te nemen in het binnenste van een rots, is er nu sprake van verhalen waarin kruizen in levens van mensen een heroïsche rol spelen, waarna deze overgaan in de stenen kruisstèle. We zien een 'theologie-in-beelden', een 'gebeeldhouwde' theologie op gang komen. Men vermoedt wel dat bovengenoemde verhaalthema's de eigenlijke clou vormen van de khachkars.

Tuin

Motieven uit het aloude concept van de wereld als 'tuin', die reeds lang in het Armeense onderbewustzijn waren ingebed, worden nu geassocieerd met het kruis. Kunstenaars beginnen een heel beeld-arsenaal aan vegetatieve en geometrische figuren (d.w.z. in de vorm van planten respectievelijk in abstracte lijnen) te ontwikkelen die de kruizen op de stèles omwikkelen. Ze zijn een vast onderdeel van de Armeense iconografie gebleven tot op de dag van vandaag.

Het kruis zelf, eerder vierkant, met vier gelijke armen, wordt verlengd en omgevormd in een fruit dragende boom, die geworteld is in de aarde en haar tegelijk geheel beschut, met granaat-appels en druiventrossen als weldadige en symbolische vruchten. De combinatie van oude en nieuwe symbolen blijkt een succes. Zo pakte men het aan in Armenië: symbolen en verhalen werden naar het volk gebracht door priesters, kunstenaars en ambachtslieden, waarmee men door kerk en staat werd aangemoedigd de nieuwe religie te aanvaarden. Onder dreiging overigens van strenge bestraffing van heidense praktijken.

Khachkar krijgt huidige, bekende vorm

Terwijl tot dan toe het kruis een van de vele decoratieve details vormt, die worden gekerfd in de stèles en op kerkmuren, waarbij de compositie daar omheen zich volledig ontwikkelt, is een laatste stap in de ontwikkeling dat het kruis een apart, afzonderlijk voorwerp wordt. On-

De khachkar van het klooster Goshavank
(Foto: D. Neven).

van meesterschap, zoals ik dit heb gezien bij een khachkar in het klooster van Goshavank (zie foto hiernaast).

Waarom khachkars?

Waarom werden khachkars eigenlijk opgericht? Grosso modo gaat het om een spirituele echo van een bepaalde gebeurtenis: de bouw van een brug, van een kerk; een militaire overwinning; dank om een bewezen weldaad. Soms ook om een persoonlijke existentiële situatie: geboorte, dood, misoogst, rampspoed. De inscripties ten behoeve van de sponsor tonen dat het een soort 'levensboek' is, dat voorgelezen moet worden op de Dag des Oordeels. Voor de ziel wordt niets minder dan eeuwige verlossing afgesmeekt, in ruil voor het gegeven dat de steen door de betreffende persoon is opgericht voor God. Inderdaad heeft de zich uitontwikkelde khachkar wel iets van een boek, en de inscripties ervan tonen overeenkomst met de teksten in het colofon van veel middeleeuwse handschriften.

Veel inscripties op khachkars drukten de religieuze verlangens uit van het volk. Een karakteristieke tekst is: 'Vereer het heilige teken en gedenk mij ook in uw gebeden'. Door de eeuwen heen werden bepaalde kruisstenen ervaren als 'heiligen', en mensen geloofden soms dat een khachkar-heilige een ziekte kon genezen, een overstroming kon stoppen of een wens kon vervullen. En het 'kruis van de woede' zou de goddelijke toorn kunnen stillen, en derhalve aardbevingen, epidemieën kunnen tegengaan, of droogte kunnen stoppen. De 'Sint-Gevorg' (= H. Joris)-steen zou strijders dapper en onoverwinnelijk maken, de 'Sint-Sargis' (= H. Sergius)-steen zou geluk verzekeren aan minnaars. In de regio Lori kan een smid vandaag de dag nog altijd gevraagd worden om een kleine ijzeren figuur te maken, die de zieke persoon symboliseert, en die dan aan de voet van een krachtige khachkar wordt geplaatst in de hoop dat de ziekte van deze persoon op hem, de kruissteen, overgaat.

In de klassiek geworden khachkar zoals de eerder gememoreerde van Goshavank (zie de foto op deze pagina), vinden we het kruis in het midden, als centraal aandachtspunt, met daaronder een 'profane' ruimte en erboven een 'heilige' ruimte. De zogeheten profane ruimte kan de heuvel van Golgotha bevatten of een heidens

derbroken overigens door de Arabische invasie (vanaf 640, red.), en de religieuze intolerantie van de daarop volgende eeuwen. Op de khachkars die nu werden uitgehouwen is de gehele cirkelvormige benadering van de vroegere stèle – met haar inscripties op alle zijden – weggelaten. We zien nu krachtige, scherpe kervingen op slechts één zijde van de steen. De details worden nu bovendien zichtbaar op ooghoogte, wat een meer directe, persoonlijke communicatie mogelijk maakt tussen de gelovige en God. De populaire benaming 'kruissteen' dekt de lading goed. De vroegste aanduiding van de term 'khachkar' op een kruissteen inscriptie is van 1182, nabij het Dadivank-klooster in Artsakh, de Armeense naam voor wat wij doorgaans 'Nagorno-Karabach' noemen.

Andere inscripties spreken van 'heilig teken', of 'heilig kruis'. Het volk identificeert het kruis in toenemende mate – wat de naam al aangeeft – met de steen zelf. De khachkar, ooit bedoeld om het volk te bereiken, wordt nu door het volk omarmd als iets van zichzelf. Vele stenen werden gekerfd en opgericht in opdracht van gewone burgers. De lokale zachte steen in het Armeense hoogland was eenvoudig te bewerken, en de ontwerp-conventies werden bijna overal gevolgd. Veel kervers bereikten een hoge mate

Alverlossers-kruissteen (Foto: D. Neven).

rozet - het feit dat het zich daar in de onderste regionen bevindt, staat symbool voor de overwinning op het heidendom. In de heilige ruimte boven het kruis zien we een paar vogels, naar elkaar toe gericht, een zon en een maan, en soms de hoofden van Christus en een bepaalde heilige. Druiventros-

sen en granaatappels hangen vanaf de bovenzijde van de khachkar tot bij het kruis. De eindeloos delicate lijnen van de filigrein-achtige patronen voorzien de compositie van een enorme energie die de 'verticaliteit' benadrukt, en je derhalve een indruk geeft van een 'omhoog reiken'. Dikwijls verwijzen inscripties zelf ook naar de bemiddelende rol van de khachkar tussen de gelovige en God: het kruis in het midden verbindt de profane en de sacrale sfeer. Met deze drievoudige verdeling van de ruimte in profaan, kruis, en sacraal, is de khachkar op te vatten als een Armeense versie van de universele 'Kosmische Boom'.

De khachkar werd ook opgevat als een wapen om de machten van het kwaad te overwinnen, gesymboliseerd in de slang. En zo zie je dan dikwijls dat het kruis triomfantelijk bovenop een spiraaldecoratie staat (boven de rozet of de driehoek). Deze spiraaldecoratie beeldt de slang met gebroken rug uit, de overwonnen slang-draak uit de onderwereld.

Opnieuw een christianisering

Vanaf het midden van de dertiende eeuw heeft de Armeense kerk een offensief ingezet om de kruissteen te her-christianiseren in een monument dat louter de kruisiging representeert. Daaruit ontstond de zogenaamde Amenaprkich- oftewel Alverlosser-kruissteen. Die hebben wij op reis in al zijn glorie gezien in het

Haghpatklooster. Op deze stenen is de overdadige vegetatieve achtergrond van de klassieke kruissteen gesnoeid, waarbij deze tegelijk zijn boomachtige decoratie verliest, en puur een *Kruisiging* is geworden, met de Christusfiguur hangend aan het hout. Ofschoon deze Alverlosser-stenen voortreffelijk zijn qua vakmanschap, hebben ze nooit populariteit verworven.

Verval

Met de algehele neergang van het Armeense culturele en religieuze leven door de Mongoolse invasie van de dertiende eeuw, raakte de kunst van de khachkar in verval. De stenen die nog wel werden gemaakt, werden niet opgericht als aanleiding van bepaalde levensgebeurtenissen, maar louter nog op begraafplaatsen als gedenksteen voor de *doden*. Gedurende de vijftiende en zestiende eeuw werden elementen van de klassieke kruissteen overgebracht op de horizontale grafstenen die in deze periode in gebruik kwamen. Figuren verbonden met het leven van de overledene werden aan de ene zijde ingekerfd, en kleine kruizen aan de andere zijde. Ook deze grafsteen-khachkar raakte in onbruik, zij het dat er vanaf de jaren '60 van de vorige eeuw weer een sterke opleving kwam. En in de periode van het overdadige nationalisme in de jaren negentig werden ze opnieuw populair op andere plaatsen, nabij bronnen, riviertjes et *cetera*.

Het christelijke Kruis begon zijn opmars in Armenië als overwinningsteken en symbool van nieuw leven, en dreigde te eindigen als grafsteen, als een teken van dood. Dat zou wel morbide zijn. Gelukkig zijn er ook tekenen van een kentering, waarbij de khachkar juist weer als teken van leven wordt omarmd. Verdere verkenning van dit thema zou kunnen stuiten op de kruissteen als symbool van verrijzenis van het Armeense volk als collectief, het volk dat doorheen de geschiedenis maar in het bijzonder in de aanloop naar 1915 door zovele wreedheden werd geplaagd.

Dirk Neven

Voor dit artikel heeft de auteur naast zijn eigen reisaantekeningen dankbaar gebruikt gemaakt van het artikel 'Armenië' in de RGG, 3^e editie 1957, pag. 610 e.v., en van het mooie boek van Nancy Sweezy en Levon Abrahamian (editors): *Armenian Folk Arts, Culture and Identity*, India University Press 2001.

Theosis

Protestants theoloog over het oosterse begrip vergoddelijking

| Heleen Zorgdrager tijdens haar inaugurale rede (Foto: L. van Leijsen).

Een belangrijk begrip in het mensbeeld en de verlossingsleer van oosterse kerken is theosis of deïficatie (lett. vergoddelijking). Andere (wat moeilijke) namen waaronder het verschijnt zijn divinisatie, apotheosis, theopoiësis of exaltatie. Ook in niet-oosterse kerken speelt het concept theosis, maar aan protestantse kant werd het met de nodige argwaan bekeken.

Volgens prof. Heleen Zorgdrager heeft het calvinistische protestantisme “een diep gewortelde vrees genade vast te maken aan een aardse werkelijkheid”. Daarom is het belangrijk dat deze gereformeerde protestantse theoloog haar rede bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar voor de leerstoel systematische theologie wijdt aan het begrip *theosis*. Prof. Heleen Zorgdrager stelde in haar betoog op 30 oktober 2014 in Amsterdam het perspectief van vrouwen over theosis centraal. Haar inaugurale rede kreeg als titel ‘Gewoon Goddelijk, Theosis als oecumenisch zoekontwerp voor een in-

clusief denken over verlossing’. Zij wil het begrip theosis zodanig ontwikkelen dat het vrouwen, mannen, homo’s, hetero’s en transgenders inspireert om verder toe te groeien naar hun roeping als beeld van God (p.5). Haar professoraat richt zich vooral op genderstudies. Genderonderzoek stelt dat vrouwelijke en mannelijke identiteiten niet ‘natuurlijk’ zijn, maar voorschrijvend tot stand komen. Ook theologie hebben mannen eeuwenlang louter aan zichzelf toevertrouwd (androcentrisme) en hier hebben alle kerken nog steeds een grote inhaalslag te maken. Prof. Zorgdrager geeft in haar rede veel aandacht aan het denken van de anglicaanse theologe Sarah Coakley die in haar werk motieven van de theosis-traditie verdis-

conteert. Hier beperk ik me tot het gesprek dat Zorgdrager voert met oosterse theologie. Dit artikel is hiervan een samenvatting.

De theosis-traditie

In haar rede duidt Zorgdrager theosis aan met diverse bewoordingen. Zij spreekt niet alleen van een begrip, maar ook van een symbool, oecumenisch zoekontwerp of notie. Daarnaast gebruikt ze formuleringen als theosis-traditie, voorstellingscomplex of een tekening door vorige generaties, opgesteld met behulp waarvan nieuwe generaties op pad kunnen gaan om God en heil te vinden (p. 5). Dadelijk maakt ze duidelijk dat het denkbeeld theosis stamt uit de vroegchristelijke, nog ongedeelde Kerk en dus hoort bij de gezamenlijke oecumenische theologische overlevering van alle kerken. Dat ze al jaren lesgeeft aan de Grieks-katholieke theologische faculteit van Lviv (Oekraïne) heeft zeker aan haar vertrouwdeheid met de theosis-traditie bijgedragen. Ze onderzoekt het symbool “om te zien onder welke voorwaarden het kan worden hernomen in een inspirerende, inclusieve visie op verlossing” (p.5). Voor haar is de hele theologie een zoektocht, gericht op sporen van

Gods bevrijdende presentie in het geleefde leven (p.9).

Theosis in oosterse-orthodoxe theologie

De auteur noemt het concept 'theosis' een dif-fuus en onafgebakend begrip. Kort gezegd wil theosis de verandering of transformatie van de mens beschrijven door de verlossing door Christus. In haar rede noemt Zorgdrager enkele beknopte omschrijvingen van vergoddelijking bij kerkvaders. Voor de Syrische monnik Johannes van Damascus (676-749) is deïficatie niet hetzelfde als "god worden" maar "participeren in de goddelijke natuur" (pp. 2-3). En Athanasius van Alexandrië (4^e eeuw) duidt het aan als: "Hij [de Logos] is mens geworden opdat wij goddelijk zouden worden" (p. 5). Ook formuleerde Athanasius het als: "God is mens geworden opdat de mens God zou worden" (p.10).

Eerst in de zesde eeuw verwoordde pseudo-Dionysius de Areopagiet een definitie van theosis: "het bereiken van de gelijkenis met God en de eenheid met Hem zover als mogelijk is" (p.10). Zorgdrager maakt duidelijk dat het concept theosis onder de Griekse kerkvaders enorm uitwaaiert, maar er zijn zeker vijf gemeenschappelijke kenmerken:

- 1) deïficatie is vastgeknoopt aan de leer van de mens als beeld van God (*imago dei*) dat niet door de zonde is aangetast;
- 2) de incarnatie van Christus is de sleutel voor vergoddelijking van de menselijke natuur;
- 3) er is een diep doorleefd besef dat de eenwording van God en mens nooit het wezenlijke verschil tussen Schepper en schepsel kan opheffen;
- 4) niet alleen de mens maar heel de kosmos is bestemd om tot vervulling te komen in God;
- 5) het is niet alleen een leer, maar verwijst ook naar contemplatieve en ascetische praktijken en naar het cultiveren van deugden die het proces van transformatie zichtbaar maken en ondersteunen (p.11).

Volgens Zorgdrager is ook de plaats en betekenis van het concept in de oosters-orthodoxe theologie niet eenduidig. Het is bijvoorbeeld nooit een dogma geworden van de Zeven Oecumenische Concilies.

Gregorius Palamas

Een meer uitgewerkte leer werd het pas bij de veertiende-eeuwse monnik Gregorius Palamas. Zorgdrager betoogt dat Palamas stond voor een uiterst realistische opvatting van theosis als participatie aan het ongeschapen, goddelijke

Elisabeth
Behr-Sigel

licht. Volgens hem straalde dit licht uit van Christus in zijn Transfiguratie op de berg Tabor. Gelovigen konden door voortdurend meditatief gebed deel krijgen aan dit licht. Palamas maakte daarbij onderscheid tussen Gods essentie en Gods energieën. Gods essentie is onvatbaar, maar Gods energieën doordringen de hele schepping. Ze zijn de totaliteit van goddelijke manifestaties in de wereld.

Mensen krijgen deel aan de energieën, niet aan de essentie van God. Zorgdrager beaamt dat het denken van Palamas grote invloed kreeg in de orthodoxe theologie (p.12).

Orthodoxe vrouwelijke theologen over deïficatie

Vervolgens brengt de auteur drie concepten over vergoddelijking naar voren die zijn ontwikkeld door oosters-orthodoxe vrouwen (p. 14-17). Alle drie hebben zij op originele en krachtige wijze bijgedragen aan een revitalisering van het concept voor de moderne tijd, aldus Zorgdrager. Het zijn de theologen Myrrha Lot-Borodine (1882-1957), Maria Skobtsova (1891-1945) en Elisabeth Behr-Sigel (1907-2005) die model staan voor het grotendeels onbekende "vrouwelijke gezicht" van de oosterse orthodoxie. Ze woonden en werkten in Frankrijk, en hoorden bij de Russische intellectuele emigranten-gemeenschap.

Myrrha Lot-Borodine

Myrrha Lot-Borodine is de eerste die met een serie baanbrekende artikelen over deïficatie in 1932/33 het belang van dit oude oosterse concept voor het westen onderstreepte. Volgens

Zorgdrager is theosis bij haar een vitaal belichaamde praktijk van liefde, aangedreven door de deugd van de *eros extatikos*. Het is een liefde die voortvloeit uit de eenwording met God en ze verbindt de passie van belichaamde *eros* met de zelfgave van goddelijke liefde (*agapè*). Zorgdrager definieert de opvatting van Myrrha Lot-Borodine als volgt: de aanschouwing van God gaat het concrete leven in, in mensen die hun schepsel zijn en dat van anderen bevestigen en omhelzen als ten diepste goed (p.15). In de ogen van Zorgdrager presenteert Lot-Borodine een mystieke en inclusieve visie op verlossing.

Maria Skobtsova

De theologe, filosofe, kunstenaar, iconenschilder en dichteres Maria Skobtsova geeft een nog radicalere wending aan het *theosis*-begrip, aldus Zorgdrager. Na een turbulent en droef leven opende ze een opvanghuis voor daklozen, prostituees en ex-gevangenen in Parijs en hielp ze mee bij het opzetten van een vluchtroute voor Joden in de Tweede Wereldoorlog. Verraden en afgevoerd kwam zij om het leven in de gaskamer van Ravensbrück. Volgens Zorgdrager is theosis bij Skobtsova ten diepste *kenosis*, de afdaling van Christus naar de armen in wie hij in alle misère zoekt naar hun schoonheid, het goddelijk beeld. Skobtsova legt de nadruk niet zozeer op deïficatie als morele zelf-vervolmaking, maar op het communicatieve aspect: het liefhebben van de naaste, aldus Zorgdrager. Bij Skobtsova is ware ascese dat een mens zichzelf volledig ontledigt in liefde, en de wereld solidair tegemoet treedt als de plaats waar Gods liefde vlees wil worden. Vergoddelijking betekent voor Skobtsova dat wij getransfigureerd worden tot gelijken aan Christus, aldus Zorgdrager. Skobtsova noemt het zelfs "christussen" die God opnieuw incarneren in daden van zelf-opofferende liefde. Ook zegt Skobtsova: "Het mysterie van de vereniging met de mens wordt het mysterie van de vereniging met God" (p.15). Skobtsova heeft verder scherpe kritiek op het 'woestijnvader'-model van ascetische spiritualiteit en wijst er op dat spirituele teksten uit de oosterse traditie nauwelijks oog hebben voor de naastenliefde als een ascetisch werk. Waar spirituele teksten dat wél doen, eigent Skobtsova zich deze onderstromen van haar traditie – zo stelt Zorgdrager vast – strijdbaar toe.

Elisabeth Behr-Sigel

Verwant aan Maria Skobtsova is Elisabeth Behr-Sigel (1907-2005) op het punt van de we-

reldse invulling van kenotische (zich ontledigende) liefde. Voor Behr-Sigel moet verlossing als deelhebben aan het goddelijk leven ervaarbaar zijn. Zorgdrager maakt duidelijk dat Behr-Sigel het begrip theosis kritisch betreft in haar reflectie op sekseverschil. Zo bestrijdt ze de visie van haar vriend Paul Evdokimov die op basis van een onderscheid in archetypen twee wegen van vergoddelijking voorstelt: een mannelijke en een vrouwelijke. Ascetische strijd zou de mannelijke weg zijn, intuïtie en contemplatie de vrouwelijke weg. Het gewijd priesterschap is een mannelijke roeping en het priesterschap van gelovigen is een vrouwelijke roeping. Voor Behr-Sigel is deze verabsolutering van de sekse een overgang van een theologie van het beeld Gods naar een theologie van gesloten concepten die een instrument van onderdrukking worden voor levende personen in hun diversiteit van roepingen en charisma's. Aansluitend bij kerkvaders ontwikkelt Behr-Sigel een theologische antropologie die het persoon-zijn centraal stelt. Zo ontstaat er bij Behr-Sigel een transformatief persoonsbegrip. "De mens overstijgt als persoon het sekseverschil. De mens als persoon weerspiegelt het open, onkenbare, eschatologische wezen van God. Mensen zijn niet vast te leggen op de historische bepaaldheid van hun sekse maar geroepen om vrij en creatief te groeien als beeld van God" (weergave van Behr-Sigel door Zorgdrager, p.17). Zorgdrager besluit haar rede o.a. met de intentie verder te willen werken aan een feministisch-protestantse doordenking van verlossing als theosis.

Tot slot wil ik een enkele kanttekening maken. De wijze waarop de drie vrouwelijke orthodoxe theologen het begrip theosis als daden van naastenliefde vormgeven, lijkt me ook voor protestanten heel herkenbaar. Wat wordt er in orthodoxe minderheidskerken (India, Finland of VS) over theosis gezegd? Soms zijn die geluiden vernieuwend omdat men daar toch wat vrijmoediger met de traditie omgaat. Verder zou ik het door Zorgdrager gehanteerde godsbeeld graag nader ingevuld willen zien en ben ik benieuwd naar (feministische) reacties op haar rede.

Huib Vogelaar

De rede van prof. dr. Heleen Zorgdrager is te vinden via de link: <http://www.pthu.nl/actueel/nieuws/n-10409/inaugurele-rede-prof.-dr.-heleen-zorgdrager-gewoon-goddelijk>

'DE BERGREDE'

Leerhuis 'Didaskalion~Oosters christendom en cultuur' VI

Kasteel Hernen, winter 2016

Jezus' fascinerende Bergrede (Matteüsevangelie hfdst 5-7 en zijn zogeheten Veldrede uit Lucas 6: 17-19) staat centraal. We lezen spirituele teksten over de Bergrede, van vooral vroege auteurs die staan aan de bakermat van de traditie van alle christenen (protestant, orthodox, katholiek) en daarmee aan de wortels van de Europese christelijke cultuur. Wij laten ons door hen inspireren, van Gregorius van Nyssa tot Tolstoj; we maken uitstapjes naar het Westen: Augustinus, Luther, Menno Simons. Er is – facultatief – voorzien in een dienst in de Armeense parochie te Amsterdam.

Kerkvaders, miniatuur uit Russisch handschrift (Svyatoslav's Miscellany), 1076 (Foto: Wikimedia Commons).

Data: vrijdagen 22 januari, 19 februari, 18 maart 2016.

Tijd: 10.45 - 16.15 uur (lunch aangeboden).

Plaats: A.A. Brediusstichting, Kasteel Hernen, Dorpstraat 40, 6616 AH, Hernen (gem. Wijchen).

Inleider: Leo van Leijsen, medewerker Oosterse Kerken, Katholieke Vereniging voor Oecumene.

Gespreksleider: Victoria van Aalst, directeur A.A. Brediusstichting.

Werkwijze: Thuis voorbereiden, samen (hardop) lezen en spreken. Geïnspireerd door een publicatie van de Wereldraad van Kerken (*Reading the Gospels with the Early Church*, 2013) past Didaskalion bescheiden vormen van geestelijke lezing (*lectio divina*) en dito gesprek (*collatio*) toe.

Kosten: €75 (incl. reader).

Kerkbezoek (facultatief): eucharistieviering om 10 uur in Armeense Apostolische parochie van de H. Geest ('Surp Hoki'), Kromboomsloot 22, 1011 GW, Amsterdam, op een nader af te spreken zondagochtend in maart-april 2016. Met gesprek na afloop. Extra bijdrage in kosten: €10.

Aanmelding en info: A. A. Brediusstichting te Hernen, 0487-531387 of brediusstichting@hetnet.nl.

Bereikbaarheid: Kasteel Hernen is bereikbaar met het openbaar vervoer vanaf NS Wijchen.

NB: Deze leergang werd al eerder aangeboden in het najaar van 2013 binnen *Bêt Drāshā-Oosters christelijk Leerhuis* te 's-Hertogenbosch.

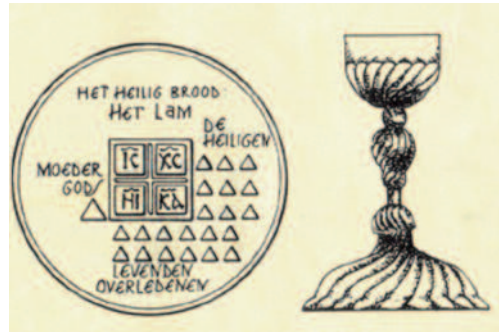
'Didaskalion~Oosters christendom en cultuur' wordt mede mogelijk gemaakt door financiële steun van PIN (KNR) en Kerk en Wereld.

Byzantijnse liturgie VIII

De Liturgie van de Voorbereiding

Voorafgaand aan de Goddelijke Liturgie heeft de voorbereiding van de gaven van brood en wijn plaats. Deze wordt *proskomidie* genoemd en gebeurt op een tafel achter de iconostase. De priester neemt een rond brood waar tevoren met een stempel de letters IC en XC (Jezus Christus) en NI KA (overwint) in gebakken zijn. Hieruit snijdt de priester een vierkant, dat het Lam genoemd wordt. Bij alle handelingen worden teksten uit de profeet Jesaja hoofdstuk 53 gezegd: “Als een lam wordt Hij ter slachtbank geleid”, “en als een schaap dat stom bleef voor zijn scheerders, heeft Hij zijn mond niet geopend”, enzovoorts. Daarna giet hij of de diaken wijn en water in de kelk. Uit de rest van dit brood snijdt de priester kleine driehoekjes. Het grootste wordt links van het ‘Lam’ op de schaal (*diskos*) gelegd. Dit partikel is voor de Moeder Gods, de andere negen driehoekjes legt hij aan de rechterzijde van het ‘Lam’.

Deze stukjes zijn voor de engelen, voor de profeten en Johannes de Doper. Vervolgens voor apostelen, martelaren, bisschoppen, monniken en monialen, heilige artsen, de patroonheilige van de betreffende kerk, de heilige van de dag en tenslotte voor de H. Johannes Chryostomos of soms Basilius de Grote aan wie de teksten van de Goddelijke liturgie zijn toegeschreven. Onder het ‘Lam’ worden driehoekjes geplaatst voor levenden en overledenen. Aldus wordt de gehele verzamelde Kerk bijeengebracht, de vergadering van gelovigen van alle tijden, de heiligen, de zondaars, de levenden en de doden, heel de zichtbare en onzichtbare Kerk, de gemeenschap der heiligen. Boven deze schaal wordt een vergulde houder met een klein sterretje, *asterisk* geheten, ge-

plaatst. Deze wordt de ster van Bethlehem genoemd. De diskos is als de kribbe waar de pasgeboren Jezus in ligt. Het altaar wordt zo tot de grot van Bethlehem. Op deze wijze wordt het begin van Jezus' leven hier op aarde in herinnering gebracht. De gaven worden bedekt met velen en bewierookt.

Enige jaren geleden kwam het drama van het seksueel misbruik binnen de Katholieke Kerk in ons land volop aan het licht. Het was vlak voor Kerstmis, het feest dat Christus geboren wordt te midden van een zondige mensheid. Ik heb toen een driehoekje op de diskos neergelegd voor de slachtoffers van dit misbruik, en óók een driehoekje voor de daders hiervan. In de preek heb ik verteld dat ik dit bij de *proskomidie* gedaan had en gezegd hoe bij onze sprakeloosheid Christus zelf slachtoffers met Zichzelf verbindt en zelfs daders op voorhand niet wil buitensluiten. Hij is immers het Lam dat Zijn leven heeft gegeven tot vergeving van onze zonden.

Paul Brenninkmeijer

Pokrof

is een uitgave van:
katholieke vereniging voor
oecumene athanasius
en willibrord

